

اشاره

از همان نخستین سالهای تأسیس دو بانک شاهنشاهی و استقراضی، حکومت‌های وقت ایران، تلاشهایی برای اخذ وام از این دو بانک صورت دادند. مهم‌ترین وامی که در دوره سلطنت ناصرالدین شاه از بانک شاهنشاهی اخذ شد، وام ۵۰۰۰۰۰ لیره ای معروف رژی بود. بجز چند مساعده محدود دیگر ناصرالدین شاه تا پایان دوران سلطنت، از این دو بانک وامی اخذ نکرد.

با آغاز سلطنت مظفرالدین شاه - که با افلاس خزانه مقارن بود - طرح اخذ وام از دو بانک مذکور روندی جدی‌تر به خود گرفت و درحالی که هر دو این بانکها رقابت شدیدی برای اعطای وام به حکومت ایران آغاز کرده بودند، طی دو، سه سال نخست سلطنت مظفرالدین شاه، هریک از این دو بانک چند فقره وام محدود در اختیار حکومت ایران قرار دادند. اما این وام‌های محدود علاوه بر اینکه پاسخگوی نیازهای مالی روزافزون حکومت نبود، نمی‌توانست بر هوسهای پایان‌ناپذیر درباریان بویژه شخص مظفرالدین شاه - که بر آن بود با اخذ وام‌های سنگین از این بانکها، راهی سفرهای اروپایی شود - فائق آید.

بدین ترتیب بود که طی سالهای ۱۹۰۰ و ۱۹۰۲م. دو فقره وام سنگین (مجموعاً ۳۲۵۰۰۰۰۰ منات) از بانک استقراضی روس اخذ شد و عمدتاً صرف عیاشیهای مظفرالدین شاه و اطرافیان او در اروپا شد. طی سالهای منتهی به انقلاب مشروطیت نیز، چند فقره وام دیگر از بانک شاهنشاهی ایران اخذ شد.

روند این وامخواهیهای بدفرجام پس از مشروطیت و تا آغاز جنگ جهانی اول کماکان تداوم یافت. باز پرداخت اقساط این وام‌های ریز و درشت - که اساساً با اعطای امتیازات سیاسی، اقتصادی سنگینی همراه بود - از طریق عایدات گمرکات کشور در مرزهای جنوبی، غربی و شمالی تضمین شده بود. بدین ترتیب حداقل از اواسط سلطنت مظفرالدین شاه قریب به تمام گمرکات جنوبی و جنوب غربی کشور، در کنترل مستقیم بانک شاهنشاهی قرار داشت و گمرکات شمالی کشور هم در کنترل مستقیم بانک استقراضی روس بود.

این دو بانک اساساً پس از کسر اقساط وام‌های اعطایی خود و دولتهای متبوعشان به حکومت ایران، باقیمانده عایدات را در اختیار دولت ایران قرار می‌دادند.

با آغاز جنگ جهانی اول که عایدات گمرکات ایران نکثی کلی یافت و در همان حال ارتشهای دو کشور انگلیس و روسیه وارد ایران شدند، هر دو کشور مذکور در صدد برآمدن قبل از آنکه اقساط قروض خود را از گمرکات ایران کسر نمایند، مبلغی تعیین شده از عایدات گمرکات کشور در اختیار دولت ایران قرار دهند تا به مصرف امور جاری خود برسانند. بدین ترتیب بود که مقدمات برقراری استمهال (موراتوریم) در قروض ایران فراهم آمد.

الف - استمهال در قروض ایران

استمهال در لغت به معنای مهلت خواستن، طلب مهلت کردن و زمان خواستن است (۱)؛ اما در ایران معاصر این اصطلاح مفهومی تاریخی پیدا کرده است. به دنبال گسترش جنگ جهانی اول به درون خاک ایران و تاخت و تاز کشورهای متخاصم در بخشهای مختلف کشور، عایدات کشور بسرعت سیری نزولی یافت و در نتیجه آن، دولت ایران در بازپرداخت اقساط قروض خود به بانکهای شاهنشاهی و استقراضی با مشکل جدی روبرو شد. بدین ترتیب درحالی که مسبب اصلی نقصان کلی عایدات کشور، دولتهای روس و انگلیس بودند و همانها بودند که باعث و بانی ناامنی و تاخت و تاز نیروهای متخاصم در

گزارشی درباره استمهال و کمسیون مختلط در دوره جنگ جهانی اول

مظفر شاهی

عرصه کشور شده بودند، به جای اینکه در مصیبت‌های وارده به کشور حداقل از نظر اقتصادی یاریگر دولت و مردم ایران باشند و بخشی از خسارات مالی - اقتصادی عمده‌ای که به کشور وارد ساخته بودند، جبران نمایند، صرفاً در بازپرداخت قروض دولت ایران مهلت و وقفه‌ای قائل شدند که اصطلاحاً تحت عنوان استمهال یا موراتوریم معروف شده است. (۲)

در حالی که حدود هشت ماهی از آغاز جنگ جهانی سپری می‌شد، به دنبال ماهها مذاکره دولت ایران با کشورهای روس و انگلیس، نهایتاً قراردادی جهت استمهال در قروض ایران به امضا رسید که بر طبق آن دولتین متعهد شدند ماهیانه حدود ۱۶۰۰۰۰ تومان - که معادل ۳۰۰۰۰ لیره انگلیسی می‌شد - از عایدات گمرک ایران که مستقیماً وارد خزانه بانکهای شاهنشاهی و استقرای می‌شد، به جای اینکه به حساب اقساط قروض خود ضبط نمایند، به دولت ایران بپردازند. لازم به ذکر است که این مبلغ سی هزار لیره، شامل تمام عایدات ماهانه گمرک نمی‌شد، بلکه میزان عایدی مبالغی بیش از آن بود. اما بانکهای شاهنشاهی و استقرای صرفاً ملزم شدند با مباشرت و مدیریت بانک شاهنشاهی، ماهانه فقط ۳۰۰۰۰ لیره تعیین شده را به حساب دولت ایران واریز نمایند و باقی عایدات را جهت تسویه بخشی از قروض دولت ایران به حساب خود ضبط نمایند. قرارداد تصریح می‌کرد که این مبلغ استمهال تا شش ماه پس از پایان قطعی جنگ جهانی اول کماکان از سوی بانک شاهنشاهی به دولت ایران پرداخت شود و نیز هشت ماه اول جنگ جهانی رانیز در برمی‌گرفت و به عبارت دیگر، مشمول مقررات عطف به ماسبق می‌شد.

بنابانک شاهنشاهی که به نمایندگی از دولتین روس و انگلیس متصدی پرداخت وجه ماهانه موراتوریم به دولت ایران بود، در چگونگی و زمان پرداخت این وجه از سیاستها و موضع‌گیریهای سیاسی - اقتصادی آن دو کشور پیروی می‌کرد و از این وجه، به صورت ابزاری برای کنترل و حرف شنوی دولتهای وقت ایران در جهت اهداف کشورهای مذکور بهره‌برداری می‌کرد. چنانکه هرگاه سیاست دولت ایران اندکی تغییر می‌یافت و به نوعی در تعارض با منافع مستقیم آن دو کشور قرار می‌گرفت، بانک شاهنشاهی از پرداخت بموقع وجه موراتوریم خودداری می‌کرد تا دولت ایران مجبور به همراهی بی‌چون و چرا با اهداف و خواسته‌های آن کشورها شود. در هر حال پرداخت وجه موراتوریم در پایان هر ماه صرفاً منوط به اجازه لندن بود. (۳)

بدین ترتیب در شرایطی که دولتین روس و انگلیس خود مسبب نابسامانیهای سیاسی - اقتصادی کشور بوده و عرصه کشور را هدف نهب و تاخت و تاز نیروهای نظامی و سیاسی و... خود ساخته بودند، دولت ایران صرفاً هنگامی می‌توانست از منابع مالی - اقتصادی خود بهره‌برد که اجازه آن از سوی لندن و پترزبورغ صادر می‌شد. اما قضیه فقط به اینجا ختم نمی‌شد. هرچقدر از جنگ جهانی اول زمان بیش تری سپری می‌شد، ارزش پول بریتانیا یعنی لیره، سیری نزولی پیدامی‌کرد و این روند مستقیماً در نقصان عایدات دولت ایران از محل پرداخت وجه موراتوریم تأثیر می‌گذاشت. به هنگام مذاکره درباره نحوه و میزان پرداخت موراتوریم، مبلغ ۱۶۰۰۰۰ تومان مورد توافق قرار گرفته و نیز اعلام شد که ارزش و نرخ برابری این مبلغ برابر با ۳۰۰۰۰ لیره انگلیسی خواهد بود. در آن هنگام هر یک لیره انگلیس بین ۵۲ تا ۵۵ قران در نوسان بود و تا آن زمان نرخ لیره در برابر قران ایران پیوسته سیری صعودی داشت. چنانکه این رقم از اواسط دوره سلطنت ناصرالدین شاه بدین سو، به حدود ۳ برابر افزایش پیدا کرده بود. بنابراین در حالی که دولت ایران با نرخ برابری زمان عقد قرارداد

احمدعلی مورخ الدوله سپهر در خاطرات روز ۲۲ ربیع الاول ۱۳۳۴/۲۸ ژانویه ۱۹۱۶ خود نوشت:

قضیه قسط استمهال مجدداً مورد گفتگو واقع شده؛ چون قسط ژانویه به واسطه اختلاف تسعیر لیره پرداخت نشده بود، وزارت مالیه در ظرف این هفته با بانک شاهنشاهی وارد مذاکره شد و بعد از اقدامات زیاد، بالاخره قیمت لیره در همان ۵ تومان و یک قران تسعیر گردید. (۵)

برای پرداخت وجه موراتوریم در ماه بعد نیز مجدداً تعیین نرخ لیره در برابر قران مشکل ساز شد و دولت ایران، مجبور شد با اولیای بانک شاهنشاهی به مذاکراتی بی‌نتیجه بپردازد: "نظر به اختلافی که در خصوص تغییر قیمت لیره مابین وزارت جلیله مالیه با بانک [شاهی] حادث شده، دریافت قسط ماه فوریه به عهده تعویق افتاده و از طرف وزارت مالیه تا به حال مبادرت به صدور حوالجات نشده است. به طوری که اطلاع حاصل شده است، هیئت دولت در این خصوص مشغول اقدامات می‌باشد که در هر ماه تولید اختلاف نشده، پس از رفع اختلاف حوالجات صادر شود." (۶)

روند کاهش نرخ لیره در برابر قران ایران طی ماههای بعدی بسرعت تسریع شد. چنانکه از هنگام عقد قرارداد تاریخ سال ۱۳۳۴، در حالی که حدود ۱۰ ماه از پرداخت اولین وجه موراتوریم سپری می‌شد، نرخ لیره از ۵۴ قران به ۴۱ قران کاهش یافت و بانک شاهنشاهی هم با تعلیمات دولت انگلیس همین مبلغ ۴۱ قران را مبنای محاسبه خود برای پرداخت موراتوریم قرار داد. (۷)

این روند حدود چهار ماه بعد، در ماه محرم ۱۳۳۵ کاهش سرسام‌آوری یافت و نرخ لیره تا رقم نازل ۲۷ قران کاهش یافت. در حالی که در ماه نخست نرخ برابری وجه موراتوریم ۱۶۰۰۰۰ تومان می‌شد، در محرم ۱۳۳۵ کل مبلغ پرداختی به دولت ایران از محل موراتوریم با تسعیر ۳۰۰۰۰ لیره، فقط ۸۲۰۰۰ تومان تعیین شد و دولت ایران نیز خود را ناگزیر از دریافت آن یافت. (۸)

طی ماههای آتی بانک شاهنشاهی، در پرداخت همان نرخ نازل موراتوریم نیز قصور می‌ورزید و غالباً اقساط ماهیانه فوق مدت‌ها به تأخیر می‌افتاد. بدین ترتیب در حالی که دولت ایران تمام سرپلهای درآمدزای خود را مستقیماً به بانکها و دولتهای روس و انگلیس واگذار کرده و در مقابل به دریافت همان مبلغ هشتاد و چند هزار تومان رضایت داده بود، باز هم دولتین در پرداخت آن تعلل می‌کردند تا از یک سو دولت ایران را به مقاصد سیاسی تحت فشار قرار دهند

و از سوی دیگر بخشی از کسری بودجه خود را - که برای مصارف جنگ هزینه می کردند - جبران نمایند. (۹)

همچنین برخلاف توافقی که بین دولتین روس و انگلیس با دولت ایران درباره پرداخت وجه موراتوریم در هشت ماه اول جنگ (عطف به ماسبق) شده بود، آن دو کشور از پرداخت وجه مزبور نیز خودداری کردند و به رغم تمام تلاشهای دولت ایران، بانک شاهنشاهی فقط حاضر شد مبلغ ۱۰۰۰۰۰ تومان، آن هم برای خرید نقره از خارج اختصاص داده و به حساب دولت ایران وارد کشور سازد (۱۰) که البته از محل تجارت فوق نیز سودی سرشار عاید بانک می شد.

نرخ تسعیر لیره در برابر قران، طی ماههای بعد، باز هم کاهش چشمگیری یافت و طی ماه صفر ۱۳۳۵/۸ دسامبر ۱۹۱۶ بانک شاهنشاهی با تسعیر ۲۵ قرانی لیره، فقط حاضر شد ۷۷۲۵۰ تومان به عنوان وجه استمهال (موراتوریم) به دولت ایران بپردازد؛ ضمن اینکه همان مبلغ را نیز پس از چندین روز تأخیر و مذاکرات طاقت فرسا کارسازی کرد. (۱۱) بدین ترتیب تا پایان جنگ جهانی اول، بانک شاهنشاهی و دولت انگلستان هرگز حاضر نشدند به شکایات و انتقادات دولت ایران تن در دهند و پیوسته وجه موراتوریم مطابق ارزش تنزل یافته لیره در برابر قران پرداخت می شد. (۱۲)

ضمن اینکه دولتهای انگلستان و روسیه جهت اعمال فشار بر دولتهای وقت ایران، پرداخت همان وجه نازل را نیز به تعویق می انداختند و از پرداخت حقوق برخی نیروهای انتظامی کشور نظیر ژاندارمری - که کم تر تحت کنترل آنها بود - خودداری می کردند تا اسباب شورش آنها را فراهم آورند. چنانکه یک بار در کابینه مستوفی الممالک در سال ۱۳۳۳ق، جهت تحت فشار قرار دادن دولت و کاستن از نفوذ آلمانیها در ایران، از پرداخت وجه استمهال خودداری کردند و مستوفی هم در مقابل، علاوه بر تلاش جدی برای جمع آوری پول اثر و تمندان کشور، به انتشار ۲۰۰۰۰۰ تومان بلیت اعانه دست زد و گویا بر نامه وی تا حدی هم پیشرفت کرد اما آن چنانکه باید در درآمدت کارساز نبود. (۱۳)

آنچه آمد، خلاصه ای بود از برخی فشارهای سیاسی - اقتصادی دولتین روس و انگلیس به دولتهای ایران در دوره جنگ جهانی اول از قبل پرداخت وجه استمهال (موراتوریم).

اما این اقدامات و فشارهای مالی، فقط به همین موارد محدود نشد بلکه حربه بسیار تحمیلی تری نیز به کار گرفته شد که عبارت بود از کنترل و نظارت دولتین بر چگونگی مصرف و هزینه شدن وجوهات نازل موراتوریم. چنین بود که تحت فشار دولتین، هیئتی مرکب از نمایندگان دولت ایران و بانکهای شاهنشاهی و استقراضی تحت عنوان کمیسیون مختلط، برای تصمیم گیری درباره چگونگی مصرف وجه موراتوریم تشکیل شد.

ب - کمیسیون مختلط

هنگامی که درگیریهای عمدتاً سیاسی - اطلاعاتی نیروهای متخاصم در جریان جنگ جهانی اول در ایران رو به ترابند نهاد و بالاخص تحت فشار مأموران آلمانی، دولتین انگلیس و روس در صدد برآمدند کنترل بیش تری بر مناطق تحت نفوذ خود اعمال نمایند، قراردادی بین روس و انگلیس در سال ۱۹۱۵م. به امضا رسید که بر طبق آن، منطقه بیطرف در مجاورت مناطق تحت نفوذ، بین دو کشور تقسیم شد تا عرصه بر نیروهای مخالف در نقاط مرکزی ایران باز هم تنگ تر شود. (۱۴) در همان حال دو کشور در صدد برآمدند برای کنترل نظامی مناطق

تحت نفوذ خود، هر یک ۱۱۰۰۰ نفر و مجموعاً ۲۲۰۰۰ نفر در مناطق شمالی و جنوبی ایران مستقر سازند. این نیروهای ۲۲ هزار نفری به استثنای فرماندهانشان، عمدتاً از نیروهای بومی بودند.

نیروهای بریتانیایی که تحت عنوان پلیس جنوب هم از آنها یاد می شود، مدتی بعد تحت فرماندهی ژنرال سر پرسی سایکس، مناطق جنوبی کشور را تحت کنترل گرفتند و روسها نیز علاوه بر نیروهای سابق، قشون ۱۱ هزار نفری مورد توافق را در بخشهای حساس شمالی ایران مستقر کردند. (۱۵) در همان حال دو کشور توافق کردند جهت کنترل هر چه بیش تر دولت ایران در چگونگی مصرف وجه موراتوریم، نظارت مستقیم تری اعمال نمایند.

بدین ترتیب هیئتی مرکب از پنج نفر - که سه تن آنها نمایندگان دولت ایران بودند و دو تن دیگر نیز به نمایندگی از بانکهای شاهنشاهی و استقراضی - برای چگونگی و محل هزینه وجوه موراتوریم تعیین شدند. ضمن اینکه دو کشور حقوق و دستمزد این هیئت خود خواسته را نیز به دولت ایران تحمیل نمودند. (۱۶)

دولتین روس و انگلیس بدون اینکه دولت ایران را در جریان مذاکرات خود قرار دهند، این توافق را به دولت سپهدار تسلیم کردند. سپهدار نیز ضمن اعلام اینکه از روی اجبار و به اصطلاح فورس ماژور آن را می پذیرد، سند فوق را امضا کرد. (۱۷)

احمدعلی مورخ الدوله سپهر در یادداشتهای روز سه شنبه ۲۹ جمادی الاخر ۱۳۳۴/۲ مه ۱۹۱۶ خود، در این باره چنین خبر می دهد:

«بالاخره دولت در مقابل فشار سفارتین روس و انگلیس تسلیم شده، کنترل آنها را در امور مالی پذیرفت و امروز برای دفعه اول، کمیسیون مختلط تشکیل شد تا در وجوهی که به اسم موراتوریم به دولت ایران مساعده داده می شود، نظارت نمایند

کمیسیون مزبور، از پنج نفر ذیل ترکیب می یافت:

- ۱- هنسنس خزانه دار (بلژیکی)؛
- ۲- امین الدوله (ایرانی)؛
- ۳- سردار معظم (ایرانی)؛
- ۴- مدل (روسی)؛
- ۵- هوسن (انگلیسی).

بعد از چندی هوسن از طرف سفارت انگلیس مأمور شیراز شد و سفارت مزبور، ماکلن [Maclean] را به جای او به عضویت کمیسیون انتخاب و برقرار کرد. (۱۸)

کمیسیون مختلط و فشارهای ناشی از آن، تا بروز انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ کماکان بر سر دولت ایران سنگینی می کرد. (۱۹)

درباره روند توافق کشورهای روس و انگلیس با دولت ایران برای پرداخت وجه استمهال (موراتوریم) و نیز اشکالات ناشی از آن، گزارشات مبسوطی در دست داریم که از سوی وزارت خارجه و وزارت مالیه ایران طی سالهای جنگ جهانی اول تهیه شده و روند مذاکرات طرفین و نیز اجحافات ناشی از آن، برای دولت ایران تشریح شده است. اولین گزارش مربوط است به محمدعلی خان علاء السلطنه رئیس الوزرا و وزیر خارجه وقت ایران در ۲۰ ذیقعدة ۱۳۳۵ که علاوه بر روند توافق طرفین بر سر پرداخت موراتوریم و سپس تشکیل کمیسیون مختلط، به عواقب ناشی از آن چنین اشاره شده است:

«وزارت امور خارجه، اداره کابینه، دایره، مورخ ۲۰ ذیقعدة ۱۳۳۵،

میدان توپخانه و بانک شاهی در زمان ناصرالدین شاه قاجار

ضمیمه، نمره ۹
نظر به اینکه اثرات جنگ عمومی اروپا و عملیات نظامی بعضی از دول متخاصمه در خاک ایران، اوضاع مالیة این مملکت را از حیث عایدات گمرکی و مالیات و غیره دچار اختلال عمده نموده، دولت علیه در اوایل جنگ در صدد برآمد از حق موراتوریم - که نتیجه طبیعی این موضوع است - متمتع شود و به این مقصود از دولتین روس و انگلیس موافقت طلبید که تأدیة اقساط استهلاک و تنزیل قروض خود را در مدت جنگ معوق بدارد. بعد از یک سال مذاکره و مکاتبه، دولتین مذکور مجدداً خواستند این مساعدت را به عنوان "آوانس" به عمل آورند و در مقابل تقاضاهایی بنمایند.

دولت ایران این ترتیب را - که متضمن قبول بعضی شرایط بود - نپذیرفت. بالاخره دولتین به قبول تعویق اقساط قروض حاضر شده، به موجب مراسله مورخ ۱۴ اکتبر ۱۹۱۵ تقاضای دولت ایران را پذیرفته اند.

مفهوم مراسله این است که آنچه از عایدات گمرک که از بابت اقساط قروض پرداخته می شود، تا یک ماه بعد از صلحنامه ماه به ماه به خزانه خود دولت عاید گردد و چون مقارن انعقاد قرارداد موراتوریم مبلغ یک قسط ماهیانه استهلاک و تنزیل قروض تقریباً یکصد و شصت هزار تومان بود - که معادل سی هزار لیره می شد

- در مراسله قید نمودند که قسط ماهیانه موراتوریم از سی هزار لیره نباید تجاوز کند. ضمناً راجع به گذشته هم اشعار داشتند اقساطی که در ظرف هشت ماه از قرارداد از گمرک دریافت شده، بتدریج مسترد دارند.

قرارداد موراتوریم موافق همین مفهوم مدتی مجرا بود تا زمان کابینه سپهسالار که سفارتین به موجب مراسله متحدالمضمون مورخ ۲۴ اکتبر ۱۹۱۶، عنوان تشکیل یک هیئتی را به نام "کمیسیون مختلط" - که در مصرف موراتوریم نظارت نماید - به میان آوردند. کابینه فوق به موجب تصمیم نامه مورخ ۲۵ جمادی الثانی تشکیل کمیسیون مختلط را پذیرفت و در این باب مراسله تاریخ ۲۵ آوریل ۱۹۱۶ نوشته شد. وزرای مختار روس و انگلیس در طی مراسله متحدالمال جواویه، امتنان دولتین را اظهار و نمایندگان آنها را برای عضویت [در] کمیسیون معرفی نمایند.

موراتوریم حداکثر سی هزار لیره معین شده، بدون اینکه کیفیات موقع انعقاد قرارداد و مفهوم حقیقی آن را در نظر بگیرند، به قیمت سی هزار لیره وجه می‌دادند و چون قیمت لیره تنزل فوق‌العاده نمود، ماه به ماه قسط موراتوریم تخفیف یافت؛ به طوری که در این اواخر تقریباً به هشتاد هزار تومان رسیده بود.

دولتین روس و انگلیس بعد از اینکه تصور نمودند اساس کمیسیون مختلط استحکام یافته، به خیال توسعه اختیارات آن برآمده، در زمان کابینه سپهسالار پیشنهادی در این باب نمودند و باز جوابی مخالف قانون اساسی مملکت دریافت داشتند، اما چنانکه سابقاً اطلاع داده شد، آقای وثوق‌الدوله رئیس‌الوزرای سابق، بی‌اثر بودن اقدامات کابینه سپهسالار را در این موضوع رسماً در ضمن مراسم به سفارتین اعلام داشتند.

اولیای دولت پس از مشاهده تنزل فاحش نرخ لیره، همواره به ترتیب معامله بانک راجع به وجوه موراتوریم اعتراض داشتند و کابینه سابق قسط ماه اخیر دوره خود را به همین ملاحظه دریافت نداشته بود. وقتی کابینه حالیه تشکیل یافت، تسویه مشکلات دوگانه را (میزان اقساط ماهیانه و کمیسیون مختلط) بدین جهت از مسئله موراتوریم متفرغ گردیده، در نظر گرفت و ابتدا در باب میزان اقساط مذاکره شروع و در تکمیل مذاکرات شفاهی، آقای منصورالملک مدیر اداره انگلیس یک لایحه توضیحیه به سفارتین فرستاده شد. وزیر مختار انگلیس کتباً جواب فرستاد و وزیر مختار روس به همان مضمون جواب شفاهی داد مبنی بر اینکه سفارتین، با نقطه نظرات دولت ایران در خصوص مبلغ اقساط و تسعیر لیره موافقت ندارند. چون عدم موافقت سفارتین در این موضوع معلوم گردید، دیگر در تهران مذاکره به عمل نیامده، مطلب به پترزبورگ و لندن رجوع شد. اخیراً یادداشتی به مورخ ۲۵ اوت ۱۹۱۷ به امضای وزرای مختار روس و انگلیس رسید که حقوق اجزا و کمیسیون مختلط را مطالبه کرده بودند. وزارت امور خارجه با مطالعه دقیق در سابقه امر و با رعایت مصالح مملکتی بر حسب تصویب هیئت وزرا در تاریخ ۱۲ ذیقعد ۱۳۳۵/۳۱ اوت ۱۹۱۷ جوابی به یادداشت مزبور فرستاده، نظریات دولت را در مسئله موراتوریم و کمیسیون مختلط ابلاغ نمود؛ مراتب را لزوماً توضیح نمود که در مواقع مقتضیه با بصیرت کامل نقطه نظر دولت را تأیید و در صورت اقتضا جراید را مطلع فرمایند.

محل مهر محمدعلی علاء‌السلطنه (۲۰)

در آن هنگام دولت ایران - که به خاطر فشارهای غیر قابل تحمل دولتین روس و انگلیس از اخذ وجوه استمهال خودداری نموده و از اینکه حقوق هیئت مختلط را نیز رأساً بپردازد، ابا کرده بود - در ۱۱ ذیقعد ۱۳۳۵ در نامه‌ای خطاب به سفارتین روس و انگلیس نسبت به تحمیلات دولتین به ایران از قبل پرداخت وجوه استمهال و نیز هیئت مختلط اعتراض کرده، یادآور شد:

"یادداشت سفارتین دولتین فخمیتین انگلیس و روس مورخ ۲۵ اوت ۱۹۱۷، نمره ۵۸۳۴، راجع به دعوی حقوق از طرف مسیو هنسنس و مسیو مدل و مسیو نیکلسن واصل دست احترام گردید. چون عدم پرداخت وجوه این دعوی را حمل بر این فرموده‌اند که

دولت علیه از چند ماه به این طرف نخواست است شهریه موراتوریم را دریافت دارد، قبل از رجوع به جواب مطلب فوق، لازم می‌داند که از علت این احتراز دولت علیه، مجدداً خاطر گرمی را مستحضر سازد که دولتین قوی شوکتین بعد از شروع جنگ اروپا، بی‌هیچ جهتی از خسارات مادی و معنوی که از حیث کسر گمرکات و نقصان مالیات و خرابی املاک به دولت و ملت ایران که بتدریج منتهی به فجایع دیگر هم شد که خود اولیای آن سفارتین علینت کاملاً مستحضر هستید، تنها مساعدتی که با دولت ایران خواستند که فعلاً به عمل بیاورند، این شد که قسمتی از عایدات گمرکات ایران را که در عوض قروض دولتین به بانکهای شاهنشاهی و استقراضی تحویل می‌شد، تا یک ماه بعد از صلح به جای اینکه از بابت قروض مزبوره محسوب دارند، به اختیار دولت ایران واگذارند و چون مطابق تحقیقی که از اداره گمرکات به استحضار سفارتین فخمیتین به عمل آمد، در آن موقع عایدات سالیانه گمرک به واسطه نقصان فوق‌العاده - که از اثرات جنگ واصل نموده بود - تقریباً معادل بود با تسعیر دوازده مقابل سی هزار لیره که از طرف سفارتین پیشنهاد شده بود. دولت ایران، نظر به نرخ آن روز لیره - که احتمال این تنزل را نمی‌داد - حداکثر را که به نرخ لیره پیشنهاد کرده بود، با کمال اطمینان پذیرفت؛ ولی متأسفانه چندی نگذشت که نرخ لیره رو به تنزل فاحش گذاشت تا به حدی که امروز اگر بخواهند همان سی هزار لیره را تسعیر نمایند، از نصف آنچه در ماههای اول پرداخته‌اند، کم‌تر به دست می‌آید و بعلاوه از شروع پرداخت موراتوریم تا هشت ماه بعد، در صورتی که لیره با نرخ سابق داده می‌شد، در مصارف آن نظارتی وارد نبود. حالا با این تنزل فاحش قیمت لیره در مقابل این همه احتیاجات مالیه که غالباً به واسطه اتفاقات غیرمنتظره که از حضور قشون خارجه در ایران موجبات نقصان مالیاتها و عایدات دولت را فراهم نمود و به جای مساعدتی که بالخصوص در این مورد از اولیای دولتین بهیتین انتظار می‌رود، می‌خواهند دولت ایران به این مقدار قلیل موراتوریم فحمتی فحمتی فحمتی فحمتی فحمتی فحمتی بدون جهت مبلغی از این وجه را به خرجی که مضر حیثیت خود است، مصرف نماید و بعلاوه برای مدتی هم از وجوه موراتوریم اخذ نشده، مجبوراً مبلغی به این تنگدستی به خرجی غیرلازم و بلکه مخالف مقامات خود برسانند.

خاطر گرمی اولیای سفارتین فخمیتین کاملاً متذکر باشد که دولت ایران ابداً تحاشی و استنکافی از گرفتن وجوه موراتوریم به طوری که از اول مقرر بود ندارد، بلکه به واسطه احتیاجی هم که دارد، کمال امتنان را از دریافت آن حاصل خواهند نمود. اما اگر دولت ایران که از آن دولتین قوی شوکتین غیر از مساعدت و همراهی و کمک خاصه در این برهه سختی انتظار ندارد و باید وجوه موراتوریم را با نرخ نازل لیره - که کمکی به حالیه دولت نمی‌کند - قبول کرده و هم برای مصارف این وجه کمیسیونی را که بکلی وجوه آن برخلاف حیثیت و استقلال دولت متحمل شود، امیدوار است که وجدان عالی اولیای سفارتین بهیتین تصدیق فرماید که

سخنان نمایندگان آن دوره برمی آید، نه مجلس و نه هیئت دولت آن چنانکه باید در جریان چگونگی ورود پرداخت موراتوریم قرار نگرفته بودند و این مباحث نیز بدون اینکه منتج به تصمیم گیری متفن و کارسازی شود، بتدریج به بوته فراموشی سپرده شد (۲۳) و بانک شاهنشاهی - همان گونه که دلخواهش بود - بتدریج وجوهاتی که تحت عنوان موراتوریم به دولت ایران پرداخت کرده بود، از عایدات گمرکات کشور ضبط کرد.

پی نوشتها:

- ۱- عمید، حسن؛ فرهنگ عمید، ص ۱۳۳.
- ۲- تازیخچه سی ساله بانک ملی ایران، ص ۵۸.
- ۳- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۳۵، پنجشنبه هفتم صفر ۱۳۳۴، ص ۳.
- ۴- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۳۷، سه شنبه سیزدهم صفر ۱۳۳۴، ص ۲.
- ۵- احمدعلی مورخ الدولة سپهر: ایران در جنگ بزرگ، ص ۳۲۰.
- ۶- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۵۸، سه شنبه یازدهم ربیع الثانی ۱۳۳۴، ص ۲.
- ۷- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۹۱، پنجشنبه نهم رجب ۱۳۳۴، ص ۱.
- ۸- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۲۷، سه شنبه هفدهم محرم ۱۳۳۵، ص ۲.
- ۹- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۲۸، پنجشنبه نوزدهم محرم ۱۳۳۵، ص ۱.
- ۱۰- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۳۶، یکشنبه بیست و نهم محرم ۱۳۳۵، ص ۲.
- ۱۱- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۴۰، سه شنبه بیست و سوم صفر ۱۳۳۵، ص ۲.
- ۱۲- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۸۹، سه شنبه دوم رجب ۱۳۳۵، ص ۲ و همان، ش ۹۰، پنجشنبه چهارم رجب ۱۳۳۵، ص ۲.
- ۱۳- صفائی، ابراهیم؛ زمینه های اجتماعی کودتای ۱۲۹۹، ص ۱۵۰.
- ۱۴- بهار، مهدی؛ میراث خوار استعمار، صص ۵۴۱-۵۴۰.
- ۱۵- همان، صص ۵۴۱-۵۴۰.
- ۱۶- روزنامه عصر جدید، س ۲، ش ۹۶، شنبه هفدهم رجب ۱۳۳۴، ص ۱.
- ۱۷- بهار، مهدی؛ پیشین، ص ۵۴۱.
- ۱۸- احمدعلی مورخ الدولة سپهر، پیشین، ص ۳۴۸.
- ۱۹- بهار، مهدی؛ پیشین، صص ۵۴۲-۵۴۳.
- ۲۰- مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند ۲۳۰-ق و سند ۲۳۱-ق.
- ۲۱- مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند ۲۳۲-ق و سند ۲۳۳-ق.
- ۲۲- سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۹۶ تا سند ۲۹۶. ۱۷۲۱۷۱۱۱۱۰۲۱۷۱۳.
- ۲۳- صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره چهارم، جلسه ۸۱ و جلسه روز شنبه بیست و هفتم حوت ۱۳۴۰.

محل آن برای اولیای دولت ایران از اندازه امکان خارج و با این عسرت مالیة تحمیل پرداخت موجب به کمیسیون که مضر مصالح دولت است، بیرون از انتظار است.

در اتمام این یادداشت، مجدداً خاطر گرامی اولیای دولتین قوی شوکتین را متذکر می شود که دولت ایران به استحضار و داد کامل بین الدولتین منتظر است که دولتین به بانک شاهنشاهی سریعاً امر بدهند که وجوه موراتوریم چند ماه گذشته و شهور آئنده را مرتباً به طوری که میزان و ترتیب آن از اول معامله مقرر بود و مکرر هم خاطر نشان شده، بپردازند و موجبات تشکر اولیای دولت ایران را فراهم نمایند.

محل مهر و امضای محمدعلی علاء السلطنه

رئیس الوزرا و وزیر امور خارجه (۲۱)

چند سال پس از پایان جنگ جهانی اول و در سال ۱۳۴۰، هنگامی که نمایندگان مجلس شورای ملی دوره چهارم در صدد برآمدند درباره روند و میزان پرداخت وجه موراتوریم به دولت ایران مذاکره نمایند، جهت اطلاع از سابقه امر، به هیئت دولت رجوع نمودند. رئیس الوزرای وقت هم به وزارت مالیه دستور داد گزارشی کامل و مبسوط از تاریخچه برقراری استمهال در قروض ایران و نیز پرداخت وجه موراتوریم طی جنگ جهانی اول از سوی دولتین روس و انگلیس تهیه و تنظیم نماید تا در اختیار نمایندگان مجلس شورای ملی قرار گیرد. وزارت مالیه هم طی گزارشی مبسوط و مستند از تاریخچه برقراری موراتوریم و عواقب بعدی آن - که مهم ترین آن کنترل دولتین در چگونگی مصرف وجه موراتوریم بود - ارائه داد. (۲۲)

در واقع این گزارش، برای بررسی وضعیت قروض ایران به بانک شاهنشاهی پس از پایان جنگ جهانی اول تنظیم شده و در اختیار نمایندگان قرار گرفته بود و چنانکه از صورت مذاکرات مجلس شورای ملی برمی آید، نمایندگان دوره چهارم در جلسه هشتاد و یکم خود در روز شنبه هفتم حوت ۱۳۴۰، موضوع فوق را به بحث و گفتگو گذاشتند تا درباره دعای بانک در مورد مطالباتش از دولت ایران پاسخ مستندی ارائه دهند. اما چنانکه از فحوی